

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Het leemstucplafond van Rapenburg 65 te Leiden nader beschouwd

Edwin Orsel

Afb. 1. Overzicht van het stucplafond, gezien in zuidelijke richting (herkomst: gemeente Leiden, fotoarchief bureau Monumenten en Archeologie)

Inleiding

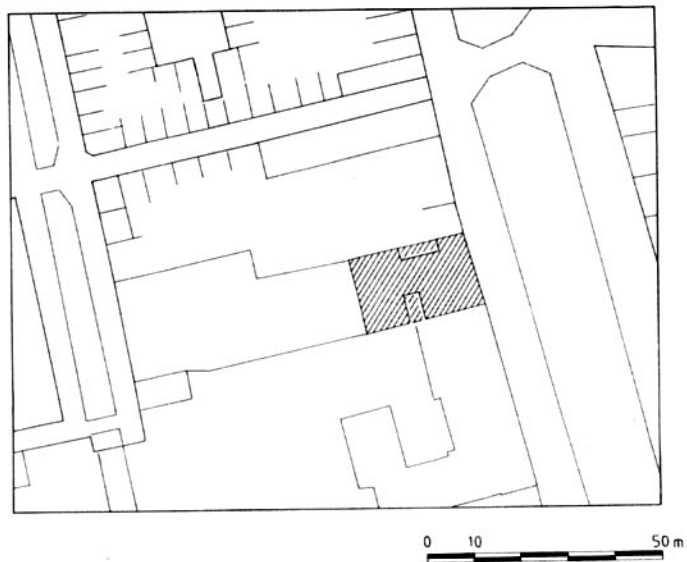
Leemstucplafonds zijn zeldzaam. In Leiden is tot nog toe één exemplaar bekend en dat bevindt zich in Rapenburg 65 (afb. 1). Tijdens een recente restauratie was er voor het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden de gelegenheid nader bouwhistorisch onderzoek te verrichten en dan met name naar het vroege (leem!-)stucplafond op de verdieping van het ‘achterhuis’, het onderwerp van dit artikel.² Eerst zal het plafond op basis van literatuuronderzoek in een breder historisch kader geplaatst worden. Daarna zal beknopt worden ingegaan op de bouwhistorie van het bouwdeel waar het plafond zich bevindt. Afsluitend wordt het plafond zelf beschouwd, met aandacht voor de bouwtechniek.

Architectuur-historisch kader

Rapenburg 65, het voormalig Prentenkabinet, is al vele malen onderwerp van architectuur- en bouwhistorische studie geweest. Zo werd onder andere in het *Leids Jaarboekje* van 1960 door H. Janse en C.J. Bardet de bouwgeschiedenis beschreven.³ In de bekende Rapenburgreeks is het pand alge-

meen behandeld en in het bijzonder in het artikel ‘Stucwerk in Leiden’ door C.W. Fock. Het pand kent naast het hier behandelde plafond nog een aantal belangrijke 18de-eeuwse stucplafonds, waarvan verschillende van de Italiaanse stucwerkers G.B. Luraghi uit 1723 en van G. Laghi (toegeschreven) uit 1749 kunnen worden genoemd, naast plafonds uit 1782/1783, 1794/1798 en 1880 waarvan de makers onbekend zijn. Mevrouw Fock besteedt in haar overzicht van stucwerk in Leiden veel aandacht aan deze plafonds en begint met als vroegste voorbeeld het (leem)stucplafond van Rapenburg 65.⁴ Ook in de overzichtswerken van Breedveldt Boer – *Plafonds in Nederland 1300-1800* – en van Freling – *Stucwerk in het Nederlands woonhuis, uit de 17de en 18de eeuw* – komt het aan de orde.⁵

Dit West-Nederlandse voorbeeld vertoont gelijkheid met enkele vroege geornamenteerde stucplafonds in de IJsselstreek. Deze stucplafonds kenmerken zich doordat het plafond onder de kinderbinten werd aangebracht en dat de moerbalken (omstuct) zichtbaar bleven. De decoratie bestaat uit geometrische velden met geprofileerde lijsten. Rozetten, maskers, adelaars, leeuwen en gestileerde lelies vullen de centrale velden. Het plafond van Rapenburg 65 komt sterk overeen met twee exemplaren in het stadhuis van Zutphen, hoogstwaarschijnlijk vervaardigd in 1639 door de uit Kleef afkomstige stucwerker Jan Craeckenborch.⁶ De vrijwel gelijke tot geheel gelijke decoratie, evenals de ornamenten, maken het waarschijnlijk dat beide plafonds door dezelfde stucwerker zijn gemaakt. Rapenburg 65 was van 1623 tot 1638 in handen van de uit Keulen afkomstige koopman Matthias van Overbeke (1584-1638). Zijn Duitse herkomst en connecties zijn een verklaring voor de aanwezigheid van een dergelijk plafond in Leiden.⁷ Uit recent onderzoek in Duitsland blijkt dat er in Keulen aan het eind van de 16de eeuw zogenoemde Keulse plafonds ontstaan.⁸ Deze plafonds waren goedkoper dan de vlakke stucplafonds met de moeizaam te fabriceren geometrische indeling. In de zogenoemde Keulse plafonds zijn de enkelvoudige balklagen (Duitsland kent vrijwel geen samengestelde balklagen) omstuct en aan het eind voorzien van een kenmerkend afgerond element. Daarnaast wordt vaak het midden van de omstucte balk voorzien van een decoratie. Een Nederlands voorbeeld van een zogenoemd Keuls plafond is het plafond in de grote zaal van kasteel Rijnhuizen in Jut-

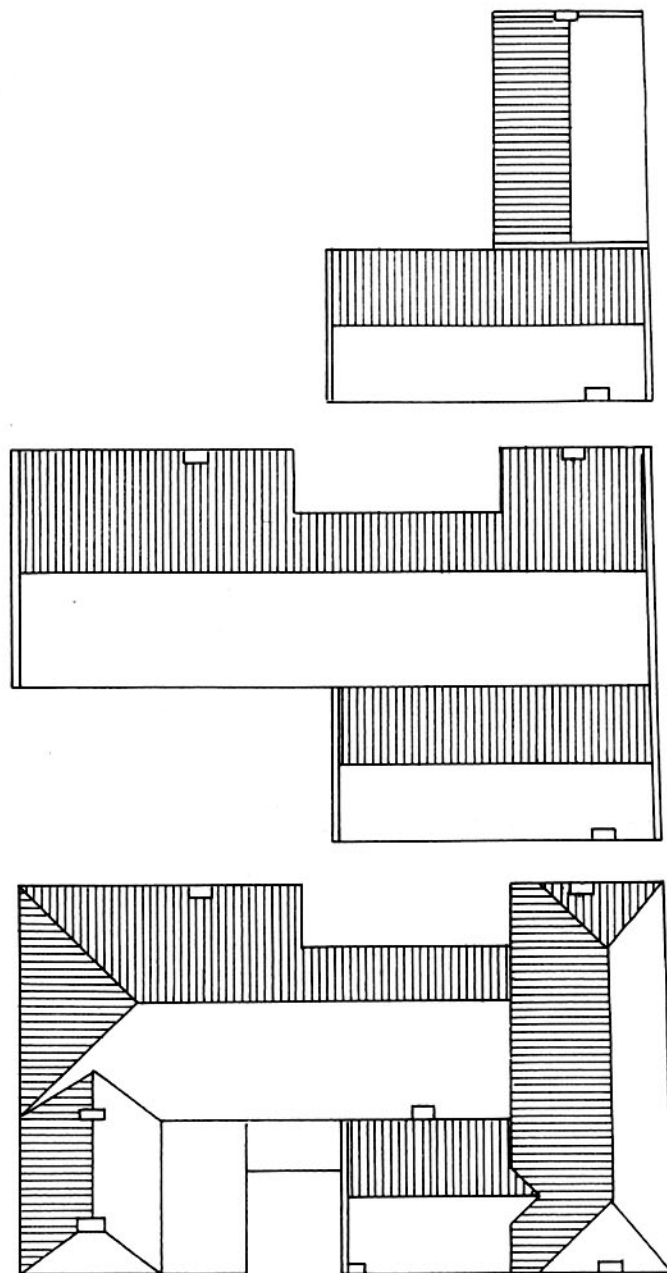

Afb. 2. Situatietekening (tekening E. Orsel, op basis van kadastrale kaart gemeente Leiden)

phaas.⁹ Het is nu juist die middendecoratie die ook voorkomt op de stucplafonds van Craeckenborch in Zutphen! Maar door het ontbreken van de afgeronde elementen mag niet worden gesproken van een zogenoemd Keuls plafond. De Zutphense plafonds moeten dus gezien worden als een mengvorm tussen de vormentaal van de zogenoemde Keulse plafonds en de vlakke plafonds. Het plafond in Rapenburg 65, van dezelfde stucwerker, kent in tegenstelling tot de Zutphense plafonds, geen invloeden van de zogenoemde Keulse plafonds en representeert het duurder vlakke plafond met geometrische indeling.

Bouwhistorie

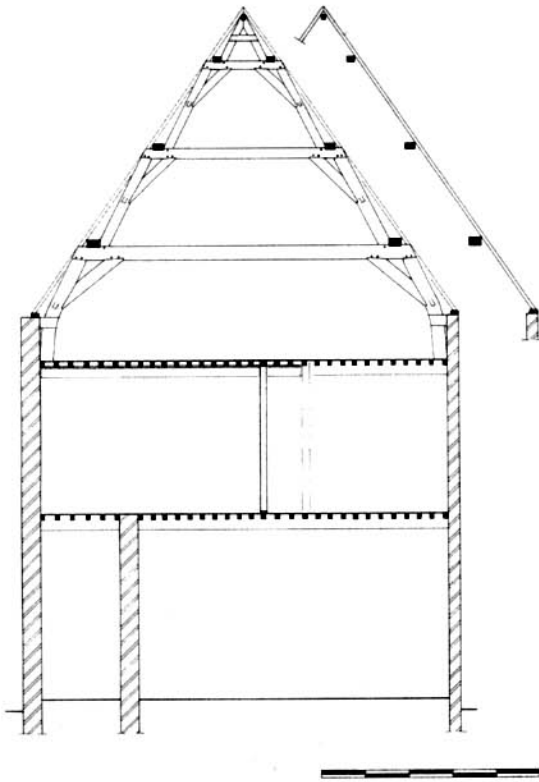
Uit eerder bouw- en architectuurhistorisch onderzoek, recent aanvullend bouwhistorisch onderzoek en dendrochronologische datering blijkt dat Matthias van Overbeke vrijwel direct na aankoop een zeer ingrijpende verbouwing doorvoerde (afb. 2 en 3). Hij liet haaks op het Rapenburg een zeer diep huis van twee bouwlagen met een kap optrekken. Mogelijk werd daarin een aan het Rapenburg staand ouder dwarshuis geïncorporeerd. En aan de zuidzijde werd een ouder gebouw, een diep huis, behouden.¹⁰ Beide huizen bezaten een trapgevel aan het Rapenburg.¹¹ De verbouwing leidde tot onenigheid met de buurman Anthonius Thysius van Rapenburg 63. Door werkzaamheden aan de gemeenschappelijke zijmuur had Thysius onder meer een 'groet peryckel uitgestaen'.¹² In een 'vruntlicke' schikking werd bepaald dat Van Overbeke grotendeels op eigen terrein een nieuwe eigen bouwmuur moest optrekken. Ter plaatse van de binnenplaats, een 'spatie' van 25 roedenvoeten ledig erf, mocht de muur wel gemeenschappelijk zijn.¹³ Van de opzet van Van Overbeke resteert het casco grotendeels. In 1749 werden beide bouwdelen verder

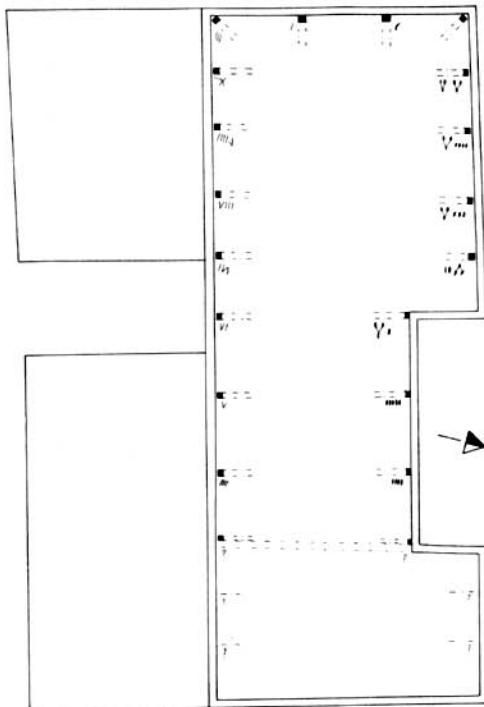
Afb. 3. Bouwfase: situatie voor 1623, situatie na 1623 en situatie na 1749 (tekening E. Orsel, op basis van eigen waarnemingen en Janse en Bardet 1960)

samen gevoegd achter een lijstgevel van vijf traveeën.¹⁴ De eerste drie balkvakken van het deel dat Van Overbeke had laten bouwen werden daarbij, tezamen met het zuidelijke bouwdeel, opgehoogd met een verdieping.

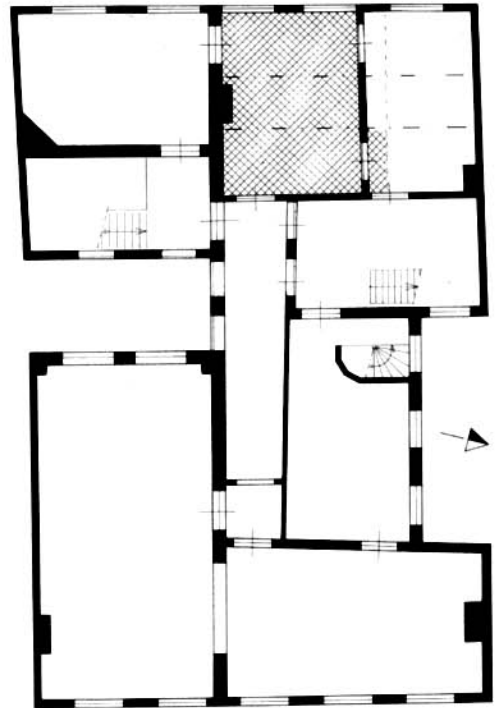
Terug naar het bouwdeel van Van Overbeke; dit bestaat constructief uit bakstenen muren, moer- en kinderbintenbalklagen en een kapconstructie met drievoudig gestapelde dekbalkspanten en een geschoorde nokgording (afb. 4). Opmerkelijk is het contemporaine gebruik van grenenhout en

Afb. 4. Dwarsdoorsnedetekening over het bouwdeel waar het plafond zich bevindt (tekening E. Orsel)

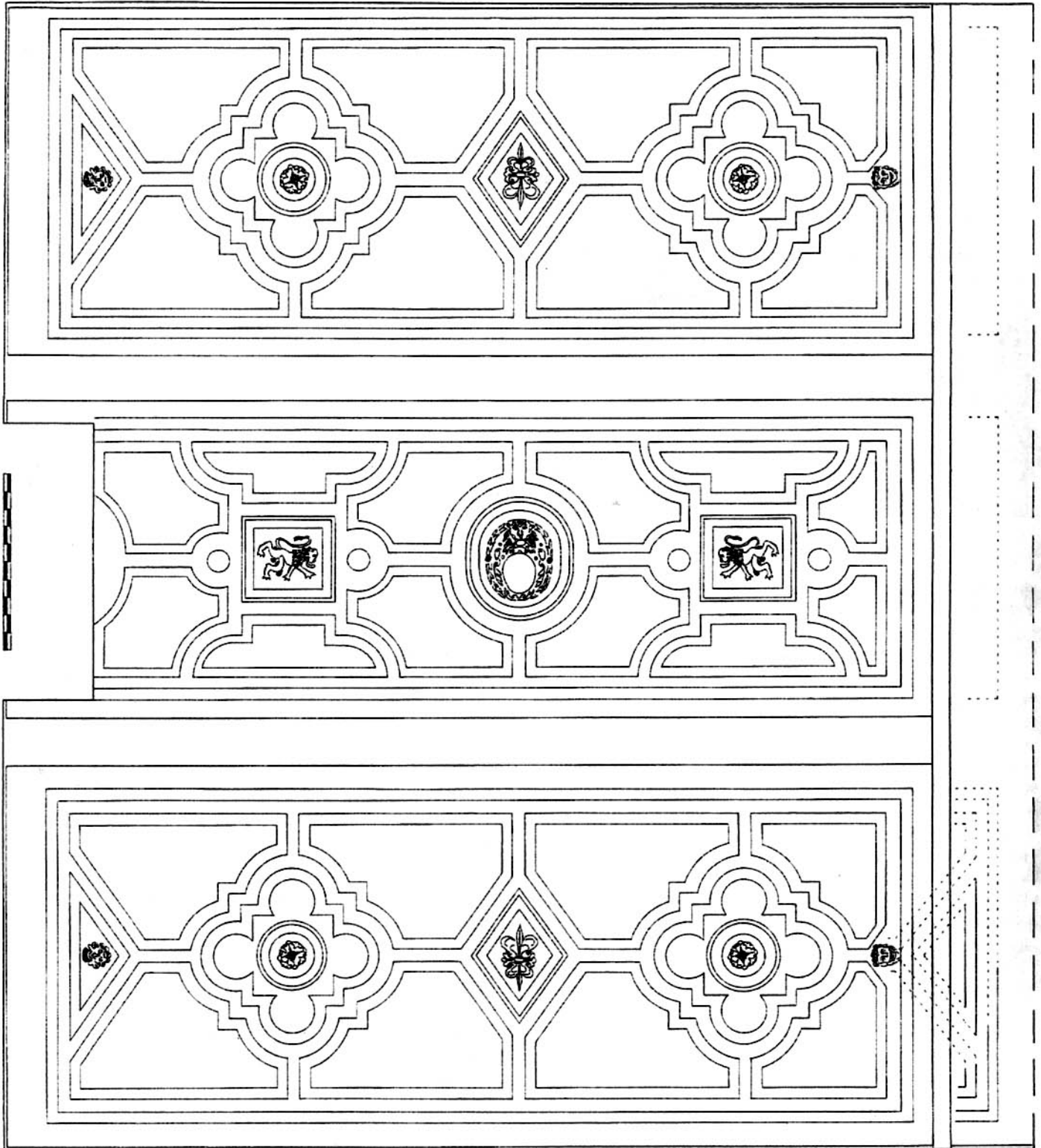

Afb. 5. Plattegrond zolder met daarop de telmerken die zijn aangetroffen op de kapconstructie (tekening E. Orsel)

Afb. 6. Plattegrond eerste verdieping waarop met arcering het plafond is aangeduid (tekening E. Orsel)

eikenhout (alleen de gekromde spantbenen zijn uitgevoerd in eikenhout, verder is alles van grenenhout). Dit past overigens wel binnen het beeld dat bestaat dat eikenhout als constructiehout door grenen wordt afgewisseld vanaf circa 1615.¹⁵ Het eikenhout van de spantbenen is dendrochronologisch onderzocht en leverde, naast de veldatum van 1621, centraal- of west Duitsland als herkomstgebied op.¹⁶ In het algemeen wordt eikenhout binnen één á twee jaar na kap verwerkt tot bouwhout.¹⁷ Deze datering ondersteunt de archivalische vermelding dat Van Overbeke direct na aankoop overging tot verbouwen. Uit de bouwhistorische context van het genomen monster blijkt verder dat hij de gehele vleugel nieuw heeft laten bouwen, mogelijk afgezien van een geïncorporeerd ouder deel aan de straat. Uit de volgorde van de telmerken kan worden afgeleid dat de eerste twee spanten (aan de straatzijde) niet meer aanwezig zijn. Op het meest oostelijke spant waren door een muur geen telmerken waarneembaar. Het volgende spant heeft nummer vier en het geheel telt door tot 10.¹⁸ De telmerken, die gehakt zijn, hebben als onderscheid voor de beide zijden van de constructie een verschillende uitvoering. De constructiedelen aan de noordzijde hebben als telmerk gehakte holletjes/ovaaltjes, terwijl aan de zuidzijde gehakte strepen aanwezig zijn. Opmerkelijk is de uitvoering van het getal vijf aan de noordzijde. Dit wordt gevormd door drie – in een driehoek gepositioneerde – ovaaltjes, waartussen twee dunne streepjes; dit resulteert in een V (5) (afb. 5).

Afb. 7. Overzichtstekening leemstucplafond (tekening E. Orsel)

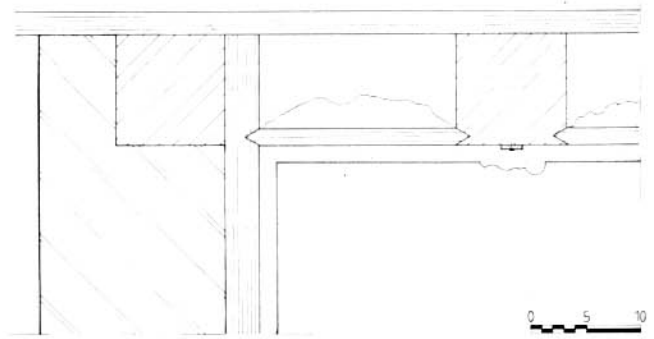
Afb. 8. Het gedeelte van het plafond in de aangrenzende ruimte, dat tevoorschijn is gekomen bij ontmanteling (foto E. Orsel)

Het plafond van dichtbij

Zoals hierna zal blijken, is het stucplafond op de verdieping onlosmakelijk met de constructie van het bouwdeel van Van Overbeke verbonden. In een achterkamer van circa 4,7 bij 6,2 meter hangt tegen een drie balkvakken diepe samengestelde balklaag het stucplafond (afb. 6). Uit de documentatie van het plafond bleek als allereerste dat dit een zeer gestructureerde opzet kent (afb. 7). De indeling is zo regelmatig en symmetrisch – met een aantal zeer duidelijke centrale (meet)punten – dat er van kan worden uitgegaan dat de stucwerkers een ontwerp hebben uitgezet op de onderzijde van een nog vlak plafond. Waarschijnlijk is deze ondertekening onder de huidige stucdecoratie nog bewaard.

Bij de ontmanteling van het naast gelegen vertrek aan de noordzijde bleek het plafond groter te zijn geweest (totale breedte circa 5,6 meter) (afb. 8). Waarschijnlijk in de 18de eeuw is de noordelijke kamerwand iets in zuidelijke richting verplaatst en is ook het plafond aangepast. Zo zijn de maskers uitgenomen en iets zuidelijker weer in het aangepaste plafond opgenomen zonder de inpassing in een driehoek zoals oorspronkelijk de opzet was.¹⁹

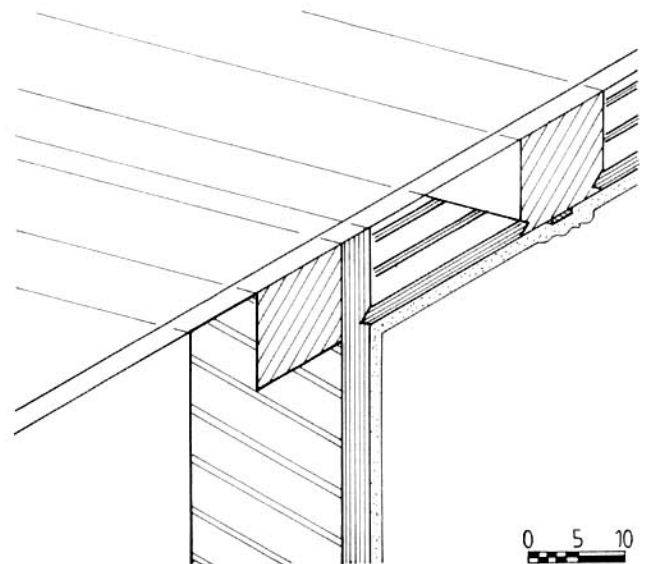
Uit de restanten in de naastgelegen kamer kon goed de constructiewijze en opbouw van het stucplafond worden vastgesteld (afb. 9). De bevestiging blijkt te berusten op latjes die in een V-vormige groef in de zijkant van de grenenhouten kinderbinten zijn aangebracht. De latjes zijn met een tussenruimte van 0,5 tot 1 centimeter geplaatst. Hoogstwaarschijnlijk is hier doorheen rietachtige materiaal gevlochten.²⁰ In dit

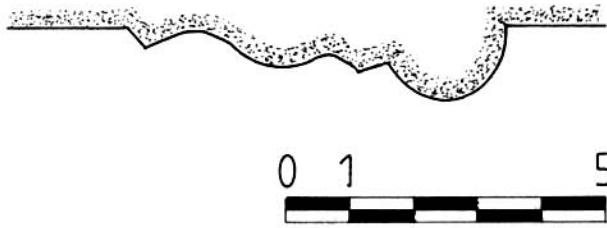
Afb. 9. Detail opbouw plafond met aansluiting op wand (tekening E. Orsel)

vlechtwerk, dat als drager functioneert, is een mengsel van leem en een stro- of rietachtige materiaal gedrukt. Aan de bovenzijde van de latjes vormt de leem een doorgaande massa. Aan de onderzijde ook, maar daar is het glad afgestroken, en kent een dikte van ongeveer 1,5 centimeter. Uit het feit dat de kinderbinten daar ongeschilderd zijn, evenals de vloerdelen en dat de V-vormige groef van origine in de kinderbinten lijkt te zijn aangebracht kan worden afgeleid dat dit een oorspronkelijke opzet betreft. Verder draagvermogen wordt ontleend aan latten die in de lengterichting tegen de onderzijde van de kinderbinten zijn genageld. Tussen de kinderbinten en de latten is een stro- of rietachtig materiaal geklemd. Deze stengels steken dan weer in de onder hangende leemlaag. De afgestroken leemmassa als drager is aan de onderzijde voorzien van een dunne stuclaag. De onderlinge verbinding wordt mede tot stand gebracht door putjes die in de afgestroken leemmassa zijn aangebracht. De opbouw komt in grote lijnen overeen met de plafonds in Zutphen, die toevalliger wijze ook recentelijk zijn gerestaureerd.²¹

Opmerkelijk is verder de bevestiging tegen de (verdwenen)

Afb. 10. 3d-tekening opbouw plafond met aansluiting op wand (tekening E. Orsel)

Afb. 11. Profiel van lijstwerk (tekening E. Orsel)

noordelijke wand. Uit aftekeningen op het plafond blijkt dit een steenscheidingswand te zijn geweest, waartegen een plank was bevestigd. In deze (grotendeels verdwenen) plank was eveneens een V-vormige groef aanwezig, waar de latjes in waren opgenomen (afb.10). Omdat de originele wand niet meer aanwezig is, kan niet worden afgeleid of het een verticaal houten beschot over de gehele hoogte betrof of enkel een rand langs het plafond. Uit aftekeningen op de oostelijke wand, en het nog aanwezige plafond, blijkt in ieder geval dat tegen de wanden een gestucte rand aanwezig was/is, met ongeveer de hoogte van de moerbalken. De moerbalken zijn aan de zijkanten en aan de onderzijden gedecoreerd met profiellijsten en bovendien loopt centraal onder de moerbalken een parellijst. De lijsten, geheel opgebouwd uit stuc/pleister, zijn getrokken met mallen of sjablonen (afb.11). De ornamenten zijn waarschijnlijk geprefabriceerd in een mal of met een stempel ter plaatse vervaardigd.²² Het zijn vier identieke maskers (twee zijn beschadigd door de verplaatsing), twee heraldische lelies, twee leeuwen, vier rozetten en een middenelement met een ovaal gevat in rolwerk en bekroond met een leeuwenkop (afb. 7). Voorafgaand bij kleuronderzoek en tijdens de restauratie zijn op het plafond, afgezien van de stuc, geen kleurige afwerkingen aangetroffen.²³ Er moet derhalve van worden uitgegaan dat het wit van de stuc tezamen met de profiellijsten en de ornamenten de toenmalige moderne esthetische wens van de bewoners reflecteert.

De huidige eigenaar, de heer Van Raad, heeft met groot cultuurhistorisch besef dit unieke leemstucplafond, en de andere stucplafonds, vakkundig laten restaureren door het bedrijf Rescura Bleijenburg uit Den Haag.²⁴ Door deze inspanning zijn de plafonds gelukkig weer in goede technische en optische conditie gebracht en daarmee voor de toekomst bewaard.

Noten

- 1 Dank gaat uit naar C.W. Fock, J.W. van Rooden en D.J. de Vries voor het kritisch doorlezen van de tekst en naar mijn collega's die vaak lijdzaam mijn enthousiasme ondergaan.
- 2 In 2003 werd in opdracht van dhr. C. van Raad aangevangen met het realiseren van het ontwerp van LIAG, architecten en bouwadviseurs uit Den Haag. Door aannemer Schakel en Schrale BV uit Amsterdam werd het pand verbouwd tot 'International Tax Center Leiden', een instituut voor internationaal fiscaal recht. In 2004 wer-

den de laatste puntjes op de i gezet.

- 3 H. Janse en C.J. Bardet, 'Rapenburg 65, de bouwgeschiedenis en de restauratie', in *Leids Jaarboekje 1960*, Leiden 1960, 141 t/m 147.
- 4 C.W. Fock, 'Stucwerk in Leiden', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer (red.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel IVa: Leeuwenhorst, Leiden 1989, 79 t/m 133.
- 5 I.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland, 1300-1800*, RV-bijdrage 12, Zeist 1991, 66 t/m 70 en W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis, uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden 1996, 2de druk, 72, 95 en 96.
- 6 Fock 1989, 79 en A. Staring, *Zeventiende-eeuws stucwerk in het oosten des lands*, in *Kunsthistorisch Jaarboek 1948-'49*, 316-340.
- 7 Fock 1989, 79.
- 8 B. Rinn, 'Stuck im Rheinland', in: *Historische Ausstattung, Jahrbuch für Hausforschung*, Band 50, Marburg 2004, 477.
- 9 Breedveldt Boer 1991, 67.
- 10 Het voert te ver om in dit artikel uitgebreid in te gaan op de bouwgeschiedenis van dit huis, maar de verschillende publicaties, met name die van Janse en Bardet, recente onderzoeken, onder ander in het kader van het door D.J. De Vries gegeven werkcollege 'Bouwhistorie op het spoor' en door bouwhistorisch onderzoek van de auteur zelf wordt dit bevestigd.
- 11 Th.H. Lunsingh Scheurleer (red.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel VIa: Het Rijk van Pallas, Leiden 1992, 339.
- 12 Lunsingh Scheurleer 1992, 250.
- 13 Lunsingh Scheurleer 1992, 302.
- 14 Lunsingh Scheurleer 1992, 385.
- 15 H. Janse, 'Het gebruik van hout in het Nederlandse bouwbedrijf in het verleden', in: *Restauratievademecum*, deel 2a, Zeist 1988, RVblad 01-1.
- 16 Dendrochronologie is een dateringsmethode van hout op basis van de ontwikkeling van jaarringdikte. Monsternamen door D.J. de Vries en datering van de monsters door A.E.M. Hanraets van het RING/ROB te Amersfoort.
- 17 D.J. de Vries, 'Dendrochronologisch dateringsonderzoek', in: *Restauratievademecum*, deel 2a, Zeist 1988, RVblad 01-7.
- 18 Voor de opname van de telmerken is dankbaar gebruik gemaakt van de scriptie d.d. 3 januari 2002 van M. van Reenen, vervaardigd in het kader van het werkcollege 'Bouwhistorie op het spoor'.
- 19 In een eerdere beschrijving van het plafond veronderstelde men dus ten onrechte dat er bij het vervaardigen van het plafond een meetfout was gemaakt, zie C.W. Fock (red.), *Rapenburg 65, Het clubgebouw van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden*, Leiden 1967, 37.
- 20 Mondelinge mededeling van dhr. Anton van Delden, restauratiestucadoor. Tijdens de documentatie zijn (afgebroken) rietstengels waargenomen.
- 21 W.V.J. Freling, 'Oude Stadhuis Zutphen. Consoliderende leemstucwerkzaamheden aan twee renaissance-stucplafonds', in: *Mebest*, nr.5, jaargang 2004, 37 t/m 44.
- 22 Breedveldt Boer 1991, 66.
- 23 Het kleuronderzoek van de verschillende stucwerken werd uitgevoerd door O. van der Klooster uit Heemstede.
- 24 Rescura Bleijenburg heeft voor dit pand een restauratieplan vervaardigd met daarbij een ruimtestaat, waarin per ruimte staat aangegeven welke werkzaamheden uitgevoerd worden.